

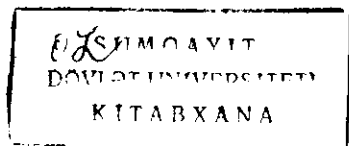
**Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
Azərbaycan Respublikası
Təhsil Nazirliyi**

AĞAYAR ŞÜKÜROV
Fəlsəfə elmləri doktoru, professor

FƏLSƏFƏ

**Ali məktəblər üçün dərslik
Yenidən işlənmiş və təkmilləşdirilmiş 2-ci nəşri**

**Azərbaycan Respublikası
Təhsil Nazirliyi
tərəfindən təsdiq edilmişdir**

**"ADİLOĞLU" nəşriyyatı
BAKİ-2002**

25706

1
\$95

Elmi redaktorlar:
İRŞAD ƏLİYEV
Fəxri fəlsəfə doktoru

ZEYNƏDDİN HACİYEV
Fəlsəfə elmləri doktoru, professor

Rəyçilər:
GÜLNAZ ABDULLAZADƏ
Fəlsəfə elmləri doktoru, professor

MAQSUD CƏLİLOV
Fəlsəfə elmləri doktoru, professor

TAHİRƏ ALLAHYAROVA
Fəlsəfə elmləri namizədi

Kompüter tərtibçisi:
Ariz Əvəz oğlu Gözəlov
Fəlsəfə elmləri namizədi

Müasir şəraitdə cəmiyyətdə, ictimai həyatda baş verən köklü dəyişikliklərlə bağlı olaraq mövcud biliklərin ümumiləşdirilməsi zəminində xüsusi proqram əsasında yazılmış fəlsəfə dərsliyini bu sahədə ilk addım hesab etmək olar. Burada yığcam, müfəssəl şəkildə fəlsəfənin əsasları, onun tarixi mərhələləri şərh edilir, keçmiş və müasir fəlsəfi məktəb və cərəyanlar haqqında məlumat verilir, cəmiyyətdə fəlsəfənin yeri və rolu göstərilir.

Dərslük müəllim, aspirant, tələbələr, eləcə də fəlsəfənin aktual problemləri ilə maraqlanan geniş oxucu kütləsi üçün nəzərdə tutulmuşdur.

A 0302568974 sifarişlə
121-2002

© A. Şükürov

BİRİNCİ NƏŞRƏ MÜQƏDDİMƏ

Bəşəriyyət XXI əsrin astanasındadır. Keşməkeşli XX əsrin sonu dünyada çox ciddi dəyişikliklərə səbəb olmuş ictimai–siyasi proseslərə əlamətdardır. Azərbaycan xalqı da bu proseslərdən kənar qalmamış. əsrlərdən bəri bəslədiyi ümidlərinə, arzularına çatmış, öz müstəqilliyinə nail olmuşdur.

Dünya sosialist birliyinin dağılmasını, həmin birliyi təşkil etmiş ölkələrdə hakim ideologiya olan marksizm–leninizimin tənəzzülünü şərtləndirən amillərin məzmununu açmaq, müasir şəraitdə ictimai münasibətlərin səciyyəvi xüsusiyyətlərini açıqlamaq, keçid dövründə yeni cəmiyyət quruculuğunun qanunauyğunluqlarını təhlil etmək, ölkə vətəndaşlarının mənəvi aləmlərini zənginləşdirmək, ümumbəşəri dəyərlər əsasında cəmiyyət üzvlərinin yaradıcı potensialını hərəkətə gətirmək ictimai elmlərin, xüsusilə fəlsəfənin yeni məqsəd və mahiyyətini müəyyən edir.

Məlumdur ki, keçmiş sosialist birliyi ölkələrində siyasiləşmiş sinfi ideologiyanın hökmüranlığı əslində fəlsəfi biliyi məhdudlaşdırmış, həmin ölkələrin xalqlarının mənəvi cəhətdən hərtərəfli zənginləşməsinə müəyyən dərəcədə mane olmuşdur. Keçmiş SSRİ məkanında mövcud ideologiya fəlsəfəni «quru» elmi bilik sisteminə çevirmiş, onu sistemləşdirmiş dünyagörüşü mahiyyətindən məhrum etmiş, dünyanı düzgün anılmanın vasitəsi olmaqdan uzaqlaşdırmışdır.

Əslində isə fəlsəfə bəşəriyyətin mənəvi mədəniyyətinin ən qədim və dəyərli sahəsidir. Təsadüfi deyildir ki, müasir Avropa və Amerikanın təhsil ocaqlarında fəlsəfənin tədrisinə böyük əhəmiyyət verilir. Bütünlükdə ümumdünya-fəlsəfi fikrini, eləcə də ayrılıqda hər bir xalqın milli fəlsəfəsini mənimsəmədən yeni cəmiyyət qurucularının yetkin şəxsiyyət kimi formalaşdırılması problem olaraq qala bilər.

Təhsil prosesini humanistləşdirmək, onu dünyagörüşü mədəniyyəti ilə zənginləşdirmək üçün gənc nəslə sanballı dərslilər və zəruri ədəbiyyatla təmin etmək lazımdır. Müəllif indiyə qədər mövcud olan, bu gün üçün də öz əhəmiyyətini saxlayan fəlsəfə dərslilərindən istifadə etmişdir.

Əlbəttə, dərslilik yazmaq olduqca mürəkkəb və məsuliyyətli bir işdir. Biz bunu çox aydın başa düşərək və dərk edərək bu işin gələcəkdə daha da təkmiləşdirilməsinə şübhə etmirik. Ona görə də dərslilik haqqında öz fikir, mülahizə və təkliflərini verəcək oxuculara əvvəlcədən öz dərin minnətdarlığımızı bildiririk.

İKİNCİ NƏSRƏ MÜQƏDDİMƏ

Həm adi oxucular, həm də çox vaxt peşəkar alimlərlə söhbətdə fəlsəfənin faydası şübhə altına alınır. Onun kiməsə xeyri olmasını hətta inkar edən adamlara da rast gəlmək mümkündür. Elə buna görə də mən əksər kitablarımda fəlsəfə nədir? sualını qoyur və tanınmış alimlərin fikirlərini verməklə fəlsəfənin faydalı olduğunu sübut etmək istəyirəm. Bəzi tədqiqatçıların fikrincə, fəlsəfə özünüifadənin olduqca cəlbədicisi sahəsidir. Təsadüfi deyildir ki, başqa fənnlərin də bir sıra nümayəndələri filosofluq etməyi xoşlayır və öz fikirlərini sübut etməkdən ötrə çox vaxt fəlsəfə materiallarından istifadə edirlər. Psixoloqların çoxu belə hesab edir ki, fəlsəfə inkişafını başa çatdırmamış psixologiyadır və gec-tez psixologiyanın tərkibinə daxil olacaqdır. Lakin əvvəlcə bunu deyim ki, fəlsəfə haqqında kimin nə deməsindən asılı olmayaraq o tamamilə müstəqil və akademik fəndir və qədim ənənələrə malikdir. Fəlsəfəni ixtisasından asılı olmayaraq hamı öyrənmək istəyir, formal olaraq öyrənir də! Cəsarətlə qeyd edə bilirik ki, fəlsəfə həqiqətən də hamıya lazımdır. Qeyri-fəlsəfi sahələr üçün də fəlsəfə zəruridir. Məsələn, elə bir ixtisas sahəsi ola bilməz ki, ona məntiq lazım olmasın. Məntiq isə məlum olduğu kimi, hər bir sahədə təfəkkür qaydalarını, düzgün düşünmək qaydalarını üzə çıxaran idrakın universal vasitəsidir. Praktiki olaraq bütün empirik elmlər, həm təbii, həm də sosial elmlər induksiya, daha dəqiq desək müşahidə və eksperimentlərin ümumiləşdirilməsindən istifadə edir. Məntiq və elmin metodologiyası- fəlsəfi fənn olub, müəyyən məsələləri aydınlaşdıraraq fizik, kimyaçı, bioloq, sosioloq və s.-ə çox şey verir. Elmin fəlsəfəsi, elmin nə olması məsələsini, elmi idrakın xüsusiyyətlərini, onun hüdudlarını, əldə etdiyi real nəticələri aydınlaşdırır. Nəhayət, məntiq riyaziyyatla ümumi sahəyə malikdir, riyazi məntiq və yaxud loqistika bu qəbildəndir.

Fəlsəfə öz metodoloji nəzəri funksiyasına bütün tədqiqatların analiz və sintez edildiyi elm sahəsinə çevrilməlidir. Çünki bəşəriyyətin, sivilizasiyanın gələcəyi nəzəri vəzifədən sırf praktiki vəzifəyə çevrilmişdir.

Diqqəti cəlb edən budur ki, bu istiqamətdə aparılan tədqiqatların müəlliflərinin əksəriyyəti texnika və təbiətşünaslıq sahəsində fəaliyyət göstərən və dünyanın tanınmış mütəfəkkirləridir. Həmin alimlərin nə üçün fəlsəfi ümumiləşdirmə metoduna müraciət etməsini görkəmli rus alimi V.Vernadskinin aşağıdakı sözləri ilə izah etmək olar:

«Elm fəlsəfənin qoynunda yaranmışdır. Mövcud olduğu min illər ərzində fəlsəfə qüdrətli insan zəkasını formalaşdırmış, insan aqlını dərin

təhlildən keçirmişdir... insanların gələcəyi haqqında nəzəriyyəni formalaşdırmaq üçün mən də fəlsəfi təfəkkür aparatına müraciət etməli oldum»¹

Özünə məntiqi metodologiyayı, elmin fəlsəfəsini daxil edən idrak nəzəriyyəsi, bütün elmlərin nümayəndələrinə lazımdır. Lakin eyni zamanda ixtisaslaşmış fəlsəfi fənnlər də mövcuddur. Onlar da ayrı-ayrı elmlər üçün misilsiz dərəcədə faydalıdır.

Fizika, kimya və biologiya üçün fəlsəfi kosmologiya, xüsusilə onun təbiət fəlsəfəsi və həyat fəlsəfəsi adlanan hissələri lazımdır.

Texniki elmlərin texniki fəlsəfəyə ehtiyacı vardır. İqtisadiyyata təsərrüfatın fəlsəfəsi lazımdır.

Yurisprudensiyanın (hüquqşünaslığın) hüquq fəlsəfəsinə ehtiyacı vardır. Siyasətə və politologiyaya siyasətin fəlsəfəsi lazımdır.

Sosiologiyanın sosial fəlsəfəyə böyük ehtiyacı vardır.

Psixologiyaya fenomenologiya və ekzistensial fəlsəfə lazımdır. Təbabətə, pedaqogikaya və menecmentə fəlsəfi antropologiya lazımdır.

Kulturologiyaya mədəniyyətin fəlsəfəsi lazımdır.

Sənətsünaslığın incəsənət fəlsəfəsinə və yaxud estetikaya ehtiyacı vardır.

Filologiyaya (daha dəqiq desək, ədəbiyyatşünaslığa və linqvistikaya) dilin fəlsəfəsi və fəlsəfi hermenevtika lazımdır.

Tarixin və futurologiyanın tarix fəlsəfəsinə ehtiyacı vardır.

Nəhayət, nə qədər paradoksal olur- olsun fəlsəfənin özünə fəlsəfə lazımdır.²

Göründüyü kimi, müasir fəlsəfə inkişaf etmiş bütün elmlər üçün fayda verə biləcək bir elm sahəsinə çevrilmişdir. Hələ yunan filosofu Platon üçün fəlsəfə əbədi və keçici olmayan haqqında təfəkkür idi. Pifaqor fəlsəfə dedikdə, həqiqətin üzə çıxarılmasını deyil, müdrikiyə məhəbbət və mənəvi həyat sevgisini başa düşürdü. Aristotel fəlsəfənin kökünü təəccübdə, heyrətdə görürdü- predmetini isə «ilkın başlanğıc və səbəblər»in tədqiqi ilə əlaqələndirirdi.

Böyük filosofun fikrincə, fəlsəfə eyni zamanda fəaliyyətin məqsədini başa düşməyə kömək edir. Fəlsəfəyə can atanlar fayda götürməyi demək olar ki, düşünmərlər. Fəlsəfə «yeganə azad elmdir ki, yalnız özünə üçün mövcuddur».³

¹ Вернадский В.И. Философские мысли натуралиста. М., «Наука», 1988, с. 464.

² Тихонравов Ю.В. Философия. Учебное пособие. М., ЗАО «Бизнес-школа «Интел-синтез», 1998, с. 7.

³ Аристотель. Сочинения. В 4-х тт. Т. 1. М., 1975, с. 69

Lakin mövcud olduğu bütün tarixi boyu fəlsəfənin faydasına deyil, həm də imkanlarına şübhə ilə yanaşmalar olmuşdur. Bunun da nəticəsində fəlsəfi düşüncələrin mərkəzi bəzən elm sahəsinə, bəzən də mənəviyyat sahəsinə keçirilirdi. Bəzən fəlsəfəni heç poeziyadan fərqləndirmirdilər. Alman filosofu İ.Q.Fixte (1762– 1814) belə hesab edirdi ki, fəlsəfə nəinki ən ümumi elmdir və həm də hər bir biliyin ilkin şərtidir. O öz sistemini «elmi təlim» adlandırmışdır.

Digər alman alimi və filosofu V.Vundt (1832– 1920) belə hesab edirdi ki, fəlsəfə ən ümumi elmdir, onun məqsədi idrakın ziddiyyətsiz sistemini vahid halda birləşdirməkdir. Xüsusi emlərin əldə etdiyi ümumi şəkildə istifadə olunan idrak metodları ilkin şərtlər və prinsiplər də bir sistemdə birləşdirilməlidir.¹ Müasir isveçrəli filosof D.Mersye digər mövqedən çıxış edir. O belə hesab edir ki, fəlsəfə elm deyildir. Elm hər hansı müəyyən fəlsəfə deyildir və ümumiyyətlə, fəlsəfə deyildir. XX əsrdə fəlsəfə çox vaxt elmin hüduqlarından və ümumiyyətlə, dünyanın dərk edilməsi sərhəddindən kənara çıxır. «Həyat fəlsəfəsi»nin nümayəndəsi, alman filosofu V.Diltey yazırdı: «Fəlsəfə dünyada deyil, insanda özünün idrakının daxili əlaqəsini axtarmalıdır».² Məşhur fransız yazıçısı, ekzistensialist filosofu Albert Kamyu fəlsəfə dedikdə insanın sırf şəxsi problemlərinin həlli ilə məşğul olmamasının formasını başa düşürdü. «Həqiqətən bir ciddi fəlsəfi problem vardır– bu intihar (özünü öldürmə) problemidir. Həyatın yaşamağa dəyib– dəyməməsi məsələsini həll etmək– fəlsəfənin fundamental sualına cavab vermək deməkdir. Yerdə qalanlar– dünya üç ölçüyə malikdirmi, əql doqquz və yaxud on iki kateqoriyanı əsas tuturmu məsələləri– ikinci dərəcəli məsələlərdir».³ Bir çox filosoflar fəlsəfəni incəsənətə yaxınlaşdırırdılar. İspan filosofu M.Unamuno (1864– 1936) yazırdı: «... fəlsəfə elmdən çox əhəmiyyətli dərəcədə poeziyaya yaxındır. Xüsusi emlərin bu və ya digər zaman kəsiyində əldə etdiyi son nəticələrin müəyyən ümumiləşdirilməsi kimi başa düşülən bütün fəlsəfi sistemlər, daha az məzmunlu və həyat qabiliyyətli olmuşlar. Bunun əvəzində müəlliflərin mənəvi ehtiraslarını hər-tərəfli ifadə edən digər sistemlər daha güclü olmuşlar».⁴

Əlbəttə, yuxarıda qeyd etdiyimiz fikirlərdə həqiqət elementləri vardırısa da, onları tamamilə qəbul etmək olmaz. Əslində yuxarıda qeyd etdiyimiz fikirlərin özündə belə ziddiyyətlərlə yanaşı ümumi olanı

¹ Вундт В. Введения в философии. М., 1998, с.29.

² Дильтей В. Типы мировоззрений и обнаружение их метафизических системах. Новые идеи в философии. СПб. 1912 сб. 1. с. 122– 123

³ Камю А. Бунтующий человек. М. 1990, с. 24

⁴ Унамуно М. Де. О трагическом чувстве жизни. М., 1996, с. 26

da müşahidə etmək faydalılıqdan uzaq olsa da insani maraqları ifadə edir. İnsan həyatının mənası problemini həll etməklə, fəlsəfə onu ümumiyyətlə, həyatın mənası problemi kimi həll edir, daha dəqiq desək, fəlsəfə universal, ən ümumi cavablara can atır. Əslində fəlsəfənin qiymətləndirilməsində ziddiyyətlərin olması da təsadüfi deyildir. Bunun özü də fəlsəfənin predmetinin özünün daxili ziddiyyətləri ilə əlaqədardır. Fəlsəfə biliyin spesifikasını başa düşmək yalnız xeyli fəlsəfi təlimlərin mühüm hissəsini mənimsədikdən sonra mümkündür. Bundan əlavə bu sahədə müəyyən təcrübə də olmalıdır. İlk «işlək» fəlsəfənin tərfi olmadan, onu öyrənmədən filosof olmaq çətindir. Fəlsəfənin tərfi isə istənilən qədərdir. Ümumi baxımdan fəlsəfə predmeti insan və dünyanın qarşılıqlı təsirinin ümumi formaları olan nəzəri fəaliyyətin xüsusi növüdür.

Marksizm fəlsəfəni dünyanın ümumi prinsiplərini aydınlaşdıran, insanın yaranması səbəblərini, onun mahiyyətini, bütün mövcud olanların təkamül perspektivlərini göstərən elm kimi, yaxud da idrakın ümumi nəzəriyyəsi kimi, dərk etmənin həqiqiliyinin kriteriyası və mənbəyini müəyyən edən, idrakın imkanlarını nizamlayan kimi vermişdir. Çox vaxt bu iki cəhəti birləşdirirdilər. Yəni fəlsəfənin dünyagörüşü və metodoloji funksiyalarını vəhdətdə götürürdülər. Deməli, fəlsəfə dünyaya ümumi baxışlar sistemi olmaqla bərabər, eyni zamanda alimə dünyanı dərk etməyin effektivli instrumentini verir.

Fəlsəfəni dünyanı yaratmağın universal elmi ilə eyniləşdirməyin klassik nümunəsini Hegelin «Təbiət fəlsəfəsi»ndə görmək mümkündür. Hegel mütləq ideyanın inkişaf etməkdə olan proyeksiyası kimi, öz dünya obrazından çıxış edərək belə hesab edirdi ki, onun fəlsəfəsi öz nəticələrini xüsusi elmlərə diktə edə bilər, onların nailiyyətlərini qiymətləndirə bilər. Bəzi hallarda isə onları tamamilə əvəz edə bilər. Hegel özünün inkişaf anlayışı ilə düz gəlməyən biologiyada təkamül ideyasını inkar, o cümlədən atomizmi rədd etmişdir. Optikanı tənqid edərək, 4 yer elementini (su, hava, od, torpaq) haqqında qədim təlimi yenidən elmi dövrüyyəyə gətirmişdir. Digər filosoflar fəlsəfənin təbii, dəqiq və humanitar elmləri əvəz etməsini qəbul etməmişdir. Onların nöqteyi-nəzarinə görə fəlsəfə müxtəlif elmi bilik sahələrinin arasında vasitəçi və koordinator rolunu oynaya bilər, elmi tədqiqat nəticələrinin ümumiləşdirilməsi forması ola bilər. Bu baxış filosof–pozitivistlər O.Kont, H.Spenser, V.Vundt və başqaları üçün səciyyəvi olmuşdur.

XX əsrin ispan filosofu X.Orteqa–i–Qasset bütün keçmiş fəlsəfəni utopiya adlandırmışdı. İnsanla insan dünyası və təbiət arasında yaranan uçurumu fəlsəfənin köməyi ilə aradan qaldırmaq qeyri–

mümkündür. İ.Kant olduqca poetik səslənən bir fikrini belə ifadə etmişdir. «İki şey həmişə ruhu yeni, özü də daha güclü təəccüb dərin hörmət hissi ilə doldurur. Bunlar bizim onların haqqında tez- tez düşündüyümüz şeylər olan- mənim başım üzərindəki ulduzlu səma və daxilimdə olan əxlaqi qanundur».¹ Kant varlıq və təkəkkürün sadə- lövhəsinə eyniləşdirilməsindən imtina etmişdir. O insanla dünya arasında mövcud olan uçurumu görmüş, onun aradan qaldırılmasının tragizmini dərk etmişdir.

Məlum olduğu kimi, mənəvi, dini, estetik dəyərlər mövcuddur- xeyrxahlıq, rifah, ədalət, Allah, gözəllik və s. bu qəbildəndir. O zaman belə bir sual meydana çıxır. Fəlsəfəni, incəsənətlə, dinlə, mənəviyyatla yaxınlaşdırmaq olarmı? Filosof çox şeydə sənətkara, şairə yaxındır. M. Unamunonun sözüne görə şair və filosof- əkiz qardaşlardır. Rəssama, sənətkara, yazıçıya, şairə filosoflar kimi «bəşəri» problemlər çox yaxındır. Filosof fəlsəfi ideyalara bədii forma verir. Volterin «Kandid», A.Kamyunun «Özgə», J.P.Sartın əsərlərini xatırlamaq kifayətdir. Qədim Romanın filosof- atomisti T.L.Kar «Şeylərin təbiəti haqqında» fəlsəfi traktatını poema şəklində vermişdir. Platonun dialoqları fəlsəfə tarixinə nə qədər aiddirsə, bir o qədər də ədəbiyyat tarixinə aiddir. T.Mannın, R.Muzilin, M.Prustun, C.Coysun, F.Kafkanın, X.Kortasarin, U.Ekonun və s. əsərləri fəlsəfi proza hesab olunur. Fəlsəfə və ədəbiyyatın üzvi sintezi kimi F.Dostoyevskinin, L. Tolstoyun əsərlərini nümunə kimi göstərə bilərik. F.Nitschenin «fövqəlinсан», «hakimiyyət əzmi», «əbədi qayıdış»- fəlsəfi metaforaları başqa cür ifadə olunsaydı yəqin ki, öz dəyərini, fikir zənginliyini itirərdi. Fəlsəfə incəsənətlə yaxın olsa da onunla heç vaxt birləşə bilməz. Fəlsəfəni ən ümumi olanlar maraqlandırır, varlığın əsasları, insanın vəzifəsi, insan idrakının imkanları, dünyanın dəyişdirilməsi və s. məsələlər, həqiqətən də ən ümumi məsələlərdir. İncəsənət çox vaxt ötərgi məsələlərlə, ayrıca adamın taleyi ilə, insan həyatının bir məqamının mənası ilə maraqlanır. Filosof öz şəxsi dramına ən ümumi donu geyindirməklə onu ümumdünya dramına çevirir. Sənətkar dünyanın taleyi haqqında danışarkən, elə bil ki, öz şəxsi taleyi haqqında danışır. Ümumi fəlsəfi problemlər estetik əhval- ruhiyyənin, yaşamın predmeti ola bilər. İncəsənətdə ötərgi təəssürat kosmik sferalarının harmoniyası səviyyəsinə qalxa bilər. Yalnız belə hallarda fəlsəfə incəsənətlə yaxınlaşa bilər.

Ənənəvi olaraq fəlsəfə dinə çox yaxın olmuşdur. Əksər fəlsəfi sistemlərdə Allah anlayışı mərkəzi anlayış kimi özünü göstərir. Yeni dövr

¹ КАНТ И. Соч. В 6 тт. Т. 4. Ч. 1. М., 1965, с. 439- 500.

filosofu Rene Dekartın sözləri ilə desək, Allah ideyası olmadan idrak prosesinin özü qeyri- mümkündür. Çünki Allah ideyasının özü insan aqlının dərk etmə gücünə filosofun inamının əsasını təşkil edir. Başqa bir tanınmış filosof Benedikt Spinozanın fikrincə, Allah- insan azadlığının və mənəviyyatının əsasıdır.

Lakin filosofun Allaha- şübhə nə olduğunu bilməyən dindarın Allahının eyni deyildir. Şübhə ilk insanı Cənnətdən qovmuşdur. Fəlsəfi təfəkkür tənqidi xarakterə malikdir. Fakt odur ki, filosof hətta yaratdığı konsepsiyaya da şübhə ilə yanaşır. Fəlsəfədə Allah ideyası daha çox abstraktsiyadır, abstrakt anlayışdır, dərkedilməzliyin, mükəmməliyin, əbədiyyətin simvoludur. Fəlsəfə öz vasitələri ilə «canlı Allahın» varlığını inkar edə bilməz. Allah ideyasının bəşər mədəniyyətində, hər bir insanın şüurunda olması zərurətini təsdiq edə bilər. M.Unamuna Allahın fəlsəfi ideyası ilə dini etiqadın məcmusu arasında olan kəskin fərqi göstərir. «Birinci halda Allah rasionaldır, insanın xaricindəki sonsuzluğun proyeksiyasıdır, rasiona tərifə görə, insanın abstrakt ideyasıdır, qeyri- insandır. İkinci halda isə Allah, hiss edəndir, görəndir, insanın daxilindəki sonsuzluğun proyeksiyasıdır...»¹

Fəlsəfə zaman- zaman sadələşmə etiqadı dağıdır, lakin eyni zamanda insanda Allaha ehtiyac arzusu oyada bilir.

Fəlsəfə bütövlükdə dünya haqqında elm kimi, yaxud da dünyanın dərk edilməsi üsulları haqqında elm kimi, eləcə də insan ideyalarının sosial mənbələri və sosial funksiyaları haqqında elmdir. Bu mövcudluq varlıq haqqında, mövcud olanlar haqqında elmdir. Bu halda fəlsəfə təsvir edir, izah edir, hətta nə isə qabaqcadan deyir, göstəriş, təlimat, əmr vermir. Əgər fəlsəfə aksiologiya olursa, daha dəqiq desək dəyərlər haqqında təlim olursa, o zaman fəlsəfə normativ, məcburi fənnə çevrilir. Filosof peyğəmbərə çevrilir, həyat müəllimi olur. müasir fransız filosofu J.Maritenin sözləri ilə desək, fəlsəfə «müdrilikdir- bilikdir». K.Marks filosofların dünyanı izah etməkləri ilə razılaşmırdı, onlardan dünyanı dəyişdirməyi tələb edirdi. Marks müasiri olduğu cəmiyyəti tənqid edirdi. İ.Kant insanın idraki funksiyalarını tənqid edirdi. F.Nitşe orta adamın vərdiş və ideallarının sabit dünyasını dağıtmağa cəhd edirdi. S.Kyerkeqor və onun ardıcilları Qərb mədəniyyəti dünyasını- ümumi olan hər şeyi, ümumi idealları, ümumi qaydaları standart dünyanı tənqid edirdilər.

Məntiqi pozitivizm insan dilini (nitqini) tənqidi təhlilə məruz qoyurdu. Z.Freydin ardıcilllarından biri olan Q.Markuze Qərbin bütün

¹ Унамуну М. Де. О трагическом чувстве жизни. М., 1966, с. 27.

sivilizasiyasını insanın təbii istəklərini boğan repressiv sistem kimi qiymətləndirirdi. Həmin sivilizasiya Q.Markuzenin fikrincə «birözlü insan»ın yaranmasını şərtləndirəndir. Bu cür tənqidi mövqelərə XIX–XX əsr rus fəlsəfəsində rast gəlmək mümkündür.

Artıq dəfələrlə qeyd etdiyimiz kimi, fəlsəfənin statusu haqqında mübahisələr davam etməkdədir. Mübahisə edənlər iki qrupa bölünür. Fəlsəfəni ya varlıq haqqında bilik kimi, yaxud da normativ fənn kimi, lazımı olanlar haqqında bilik kimi başa düşənlər vardır. Birinci halda fəlsəfə elmə yaxınlaşır, ikinci halda müdriklə, dinlə, ideologiyaya ilə, incəsənətlə yaxınlaşır. Bu iki fəlsəfi spesifikanı, anlayış növünü birləşdirən iki fəlsəfə məlumdur. Bunlar *Hegelin fəlsəfi sistemidir və marksizm fəlsəfidir*. Qeyd etmək lazımdır ki, fəlsəfə haqqında təsəvvürlərdə ziddiyyətlərin olması çox vaxt fəlsəfənin daxili ziddiyyətləri ilə müəyyənəşir. Fəlsəfə bir elm kimi özündə tənqidi arqumentasiyanı, biliyin sistemli xarakterini, təsviri izahedici və öncəgörmə potensialın olması kimi qabiliyyətləri əks etdirir. Lakin fəlsəfə öz cəhdləri ilə, xüsusilə, transendent, hüduddan kənarında olan, insan üçün əlçatmaz olana toxunma cəhdləri ilə dinə yaxındır. Fəlsəfədə mühüm emosional enerji vardır, fərdi qavrayış üçün nəzərdə tutulduğundan incəsənətə yaxındır. Fəlsəfə müdriklilik elmi olduğundan, filosof tez– tez müdrik rolunda və həyat müəllimi rolunda çıxış edir. Fəlsəfə müəllif fəaliyyəti olsa da incəsənətlə eyniləşdirilə bilməz. Filosof sosial dəyişikliklərə soyuqqanlı olmasa da o nə politik, nə də ideoloq deyildir. İnsanın mahiyyətinin özü ziddiyyətlidir, məkan və zaman daxilində mövcudluğu məhdudlaşan insan hüdudsuzluğa can atır.

X.Orteqa– İ– Qasset deyirdi ki, «fəlsəfə– həyatı əqlidir, ağılın ali tələbatının ifadəsidir. Filosof yalnız öz qüvvəsinə arxalanır. O, «insan instrumenti» olan ağıldan istifadə edir. Fəlsəfə qabaqgörən kahnələrə müraciət etmir, avtoritetlərə qulaq asmır, vəhy gözləmir. Onun bildiyi bir şey varsa, o da heç nəyi bilməməyidir».¹ Fəlsəfə insanlığı özünün mövcudluğunun fasiləsiz mənbəyinin axtarışı yolunun ancaq əbədi axtarışdır. Təsədüfi deyildir ki, fəlsəfə xüsusi elmlərdən fərqli olaraq nəzəri biliyin nisbətən avtonom sahəsidir. Fəlsəfə nə «praktik», normativ ağıla, nə də əxlaqa, ideologiyaya, dinə çevrilə bilməz. Fəlsəfə özlərini xüsusi şəkildə aparən ən ümumi anlayışlarla məşğuldur. Hər bir dövrün filosofu öz təliminin prinsiplərini formalaşdırmaqdan ötrə özündən əvvəlki fəlsəfi konsepsiyaları tənqid etməyə məcburdur. İnsan haqqında nə deməsindən asılı olmayaraq «insan» anlayışını işlətməlidir. Lakin

¹ Ортега и– Гассет Х. «Что такое философия»? М., 1991, с. 121

Renessans dövrünün «insan»ı Helveti və Russonun «insan»ından fərqlidir. Eləcə də Nitsçenin «insan»ı Marksın insanından fərqlənir. Fəlsəfi konsepsiyaların ümumi prinsiplərini fəlsəfi nəzəriyyələrdən kənar da axtarmaq lazım deyildir. Bundan daha da ümumi nəzəriyyə demək olar ki, yoxdur. Fəlsəfə mənasız işlərlə məşğul olmur. O azadlıq, səbəbiyyət, xoşbəxtlik anlayışı altında nə başa düşdüyünü hər dəfə aydınlaşdırdıqdan sonra işə başlayır. Hər bir fəlsəfi məktəb, hər bir filosof öz zəmanəsinin yetişdirməsidir. Fəlsəfə regional fəaliyyətdir, lakin bəşəriyyət xalq və ya ayrıca insan qarşısında qoyduğu məqsədə çatmaq üçün müvafiq vasitələrin axtarılmasına yönəldilməmişdir. Fəlsəfə– məqsəd rasionallığıdır. Fəlsəfə göstərişlərin işlənilməsi üzrə xüsusi komissiya deyildir. Fəlsəfə hər bir fərdi və yaxud sosial vəzifənin tarixi, mədəni, fərdi məhdudiyətini dərk edir. Doğrudur, taxtda oturan filosof obrazı həmişə hətta ən ağıllı mütəfəkkirləri belə özündən çıxarmışdır. Əgər fəlsəfə həyati məqsədlər işləyib hazırlayırsa, ümumbəşəri ideallar formulə edir və eyni zamanda onları tənqidi qiymətləndirirsə, deməli, bununla da həyat və fikirlərin ancaq mümkün variantları kimi təklif edir. Fəlsəfə insanın qarşısında istiqamətlərin həyat fəaliyyəti formalarının mühüm spektrini genişləndirir.

Beləliklə, fəlsəfə xüsusi reallıqla– mümkün olan dünya ilə əlaqədar olur. İmkan dedikdə– insanın ətraf mühitlə ən ümumi, universal əlaqələrinin zəruri tərəfi başa düşülür. Ən ümumi haqqında iki mənada danışmaq olar: abstrakt– ən ümumi və konkret– ən ümumi, həmin mənalarıdır. Bu da onu subut edir ki, fəlsəfə biliyin nəzəri formasıdır. O, xüsusi elmlərin adi əlamətlərindən məhrumdur. Fəlsəfə özünün tarixindən ayrılmazdır. Eyni zamanda ənənə ilə əlaqənin qırılmasına yönəldilmişdir. Fəlsəfə adi, həm də qeyri– adi dildə danışır. Fəlsəfə insanın tələbatından doğur, lakin özünün şübhələri ilə sabitliyi dağıdır. O ən ümumi haqqında danışsa da, ancaq ayrılıqda götürülmüş şəxsiyyətin sorğularına cavab verir. Bəzi tədqiqatçılara görə yuxarıda qeyd etdiyimiz ziddiyyətlər fəlsəfədən ayrılmazdır və onun mövcudluğunun iki formasını doğurur.¹ Biri– kitab və dərsliklərdə sistemləşdirilmiş şəkildə ifadə olunan təlim və sistemin peşəkar fəlsəfəsidir. İkincisi, «real fəlsəfə»dir dünya ilə Mənin dərin şəxsi qarşılıqlı münasibətini ifadə edir. Real fəlsəfə insanın qəlbində yer tutsa da müxtəlif keyfiyyətli ola bilər. Real fəlsəfə akademik, peşəkar fəlsəfədən uzaqdır, onun ifadə formaları qeyri– sabitdir.

¹ Мамардашвили М.К. «О понятии философии». Новый круг, 1992, №1, с.26– 27.

GİRİŞ

XX əsr öz tarixi missiyasını yerinə yetirdi. Çoxsaylı lokal müharibələri, iki dünya müharibəsi dağılmış imperiyalar xəritədə öz yerini tutmuş yeni dövlətlər, iqtisadi, demoqrafik, siyasi və sosial böhranlar, xəstəliklər, cəmiyyətin kompüterləşməsi, informasişlaşması və s. XX əsrin tarixə yazacağı hadisə və proseslərin natamam siyahısıdır. Təkrar olsa da bu əsrin elmi– texniki, sosial– iqtisadi, ictimai– siyasi, mənəvi mədəniyyət və incəsənət sahəsindəki uğurları bəşəriyyətin bütün tarixi boyu əldə etdiklərindən müqayisə edilməz dərəcədə yüksək olmuşdur.

XX əsrin təhlilinə həsr olunmuş çoxsaylı və çoxdilli ədəbiyyat müxtəlifdir və təmayüllüdür. Bu da təəccüb doğurmamalıdır. Müasiri olduğumuz əsri düzgün təhlil etmək, bu əsrdə baş verən hadisə və proseslərin bəşəriyyətin sonrakı tarixinə necə təsir edəcəyini görmək o qədər də asan deyildir.

XX əsri təkcə elmin– texnikanın tərəqisi əsri deyil, həm də humanizm və demokratiyanın qələbəsi əsri hesab edirlər. Lakin XX əsrin əvvəllərində onu təhlil edən alimlər bu əsr haqqında çox bədbin fikirlər irəli sürüdürlər. Onların fikrincə XX əsrdə insanlar daha çox vəhşiləşəcək, amoralizm və prinsipsizlik baş alıb gedəcək, texnika insanı öz quluna çevirəcək, sərvət arxasınca qaçan insanlar bütün bəşər qanunlarını tapdalayacaq, totalitar rejimlər bir– birini əvəz edəcək, demokratik azadlıqların məhv edilməsi isə bəşəriyyəti istehlakçı– individualistlərin müti sürüsünə çevirəcəkdir. Həmin sürünün isə fəlsəfi refleksiyaya heç bir ehtiyacı olmayacaqdır. XX əsr başa çatdı. Lakin bu əsr haqqında onun bəşəriyyətə nələri verdiyi haqqında mübahisələr səngimək bilmir. Bəziləri bu əsri yeni global eranın başlanğıcı hesab edir, digəri isə haqlı olaraq bu əsrin insanlığa saysız– hesabsız fəlakətlər gətirdiyini qeyd edirlər. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi iki dünya müharibəsi və lokal müharibələr on milyonlarla adamın məhvinə səbəb olmuşdur. Bundan əlavə ölümlü düşərgələri soyqırımı, atom bombardmanları, kimyəvi– bakterioloji silahlardan istifadə edilməsi (az da olsa) və s. XX əsrin faciələri sırasında göstərilməkdədir. Göründüyü kimi bəşəriyyətin son yüzillik tarixini birmənalı qiymətləndirmək qeyri– mümkündür.

Uğurlardan danışarkən elmin bütün sahələrdə inkişafını ön plana çıxarmaq lazım gəlir. Kosmos və elementar hissəciklərin, biosferin, genin, və s. sahələrin öyrənilməsi sahəsində elə uğurlar qazanılmışdır ki, bunlar sözün həqiqi mənasında tarixi və inqilabi çevrilişə bərabərdir. Bütün bilik sahələrində baş verən bu kəşflər, yeni– yeni elm sahələrini yaratmışdır. Xüsusilə kibernetika, ekologiya, gen mühəndisliyi, sinergetika və s. sahələr bu qəbildəndir. XX əsr elmi tək-cə dinc quruculuq işləri sahəsində deyil, həm də hərbi– texnika sahəsində irəliləyişlərə nail olmuşdur. Hazırda mövcud olan silah ehtiyatı ilə bəşəriyyəti, bütün canlıları və bütövlükdə bütün planeti dəfələrlə məhv etmək olar.

XX əsr dünya bazarını, iqtisadi inteqrasiyanı daha da inkişaf etdirmişdir. Xalqlar və ölkələr arasında yeni münasibətləri formalaşdırmışdır. Kasıb və zəngin xalqlara bölünmə mövcud ziddiyyətləri bir daha kəskinləşdirmişdir.

XX əsrin birinci yarısında Stalin, Hitler, Mussolini rejimləri, ikinci yarısında Hind– Çində Pol– pot rejimi, Çində «mədəni inqilab», Çilidə Pinoçet rejimi, İndoneziyada və s. ölkələrdəki rejimlər bəşəriyyətin ümumi inkişafına ləngədici təsir göstərmişlər. O, cümlədən kommunist rejimləri, onların öz xalqları və digər qonşu xalqlara vurduğu zərər də bu qəbildəndir. Kommunist liderlərin siyasət səhnəsindən getməsi, həmin ölkələrdə başqa partiyalarda birləşən kommunistlərin totalitar, antidemokratik rejimi saxlamaq cəhdləri özünü göstərməkdədir. Nəticədə postsovet məkanında iqtisadi, siyasi, sosial və maliyyə sahələrində böhranın saxlanılmasına, praktiki olaraq heç bir problemin həll edilməsinə gətirib çıxarmışdır.

XX əsrin mənəvi mədəniyyəti və incəsənəti cəmiyyətin həyatının başqa sahələrində olduğu kimi özünün mozaikliyi, müxtəlif cərəyan və konsepsiyaların mövcudluğu ilə seçilir. Həmin cərəyan və konsepsiyalar, ya ənənələri tərifləyir, yaxud da əksinə hərəkət edir. XX əsr əyləncələr industriyasını yaratmış, kommersiya incəsənətini doğurmuşdur. XX əsri səciyyələndirən bir də kütləvi mədəniyyətin güclü inkişafıdır.

XIX– XX əsrin Qərb mədəniyyətində burjua cəmiyyətinin ənənəvi dəyərlərinin müdafiəsi özünü daha bariz şəkildə göstərir. Feodal münasibətlərinin yerinə gələn burjua quruluşu azadlıq, bərabərlik və qardaşlığı təbliğ edirdi. Bütün bunlar isə öz növbəsində Avropa mədəniyyətinin fundamentini təşkil edirdi.

Lakin bu cəmiyyətin tənqidi müxtəlif istiqamətli bir sıra tanınmış fəlsəfi məktəblər tərəfindən yeninə yetirilmişdir. Avropa mədəniyyəti təkcə fəlsəfi məktəblərin nümayəndələri tərəfindən deyil, həm də sosialistlər, birinci növbədə marksistlər tərəfindən də tənqid edilmişdir. Eyni zamanda pozitivistlər də həmin tənqiddə qoşulurdular. Klassik sosiologiyanın əsasını qoyanlar H.Spenser və O.Kont heç ağıllarına da gətirmirdilər ki, onların tərəfdarları kapitalist dünyasını, sosialist münasibətlərini müxtəlif formada izah etməyə çalışacaqlar. Həmin tənqid müxtəlif filosofların çoxsaylı əsərlərində öz əksini tapmışdır.

Əgər biz ideoloji mövqedən kənar, azad surətdə XX əsr fəlsəfəsini təhlil etsək görərik ki, bu yüzilliyin fəlsəfi bilikləri xeyli təkamülə məruz qalmışdır. Bu təkamül bir sıra əlamətlərlə özünü göstərir. Birinci əlamət fəlsəfənin, məhdud, əsasən rəasional filosoflardan geri çəkilməsi, müəyyən siyasi baxışlardan dini (ateist) əqidələrə istiqamətlənmiş prinsiplərdən uzaqlaşmasıdır. 100 il ərzində müxtəlif fəlsəfi cərəyan və məktəblər daha çox plyuralist və tolerant (düzülə bilən) filosofluğa meyli etmişlər.

XX əsr fəlsəfəsi fəlsəfə üçün bir sıra yeni problemləri (texnika və insan, insan və təbiət, qlobal modeləşdirilmə və s.) formulə etmişdir. Sadaladığımız və çoxunu qeyd etmədiyimiz problemlər özünün nəzəri həllini tələb edir. XX əsrin bir sıra fəlsəfi sorğularının ardınca yeni– yeni elm sahələri yaranır ki, bunun da mənbəyində fəlsəfə durur. Riyazi məntiq və riyazi linqvistika, ekofəlsəfə və mədəniyyətin biosfer konsepsiyası bizə fəlsəfənin doğurduğu yeni tədqiqat sahələri haqqında məlumat verir. Burada evristik imkanlarla yanaşı bilavasitə müasir insanın praktiki fəaliyyətə çıxışı da əsaslandırılır.

XX əsr fəlsəfəsi özünün nəzəri potensialını əsaslı surətdə zənginləşdirmişdir. O bir sıra zəruri məsələlərin tədqiqat obyektini kimi qarşısına qoymuş və pozitiv şəkildə onları həll etmişdir. Bu mühüm məsələlər sırasında bilik və anlayışın (anlam da demək olar) nisbəti mühüm yer tutur. (Bunun da əsasında hermenevtika və yaxud izah və şərh haqqında təlim yaranır). İkinci mühüm məsələ bilik və qiymətləndirmə arasında nisbətdir. (Bu isə idrak nəzəriyyəsinin spesifik bir hissəsi olan aksiologiyanın formalaşmasına imkan vermişdir. Nəhayət, üçüncü mühüm məsələ bilik və həqiqət arasındakı nisbətdir. XX əsr təbiətşünaslığının əldə etdiyi dəlil və sübutlar

əsasında fəlsəfə yuxarıda qeyd etdiyimiz mühüm məsələni də həll edir. Qeyd etdiyimiz bütün bu məsələlər tək-cə ənənəvi sahələrdə- idrak nəzəriyyəsi və yaxud qnoseologiya sahəsində deyil, bununla bərabər bir sıra yeni sahələrin və hadisələrin öyrənilməsində mühüm konsepsiyaların yaradılmasına gətirib çıxarmışdır. İntegrativ yanaşma konsepsiyası, sosiologiyanın bir sıra sahələri və evristika sahələrində yaranan yeni konsepsiyalar bu qəbildəndir.

XX əsr fəlsəfəsinin xüsusiyyətlərinə gəldikdə burada onun çətinliklə, mürəkkəb və gərgin, eləcə də şərəfli bir yol keçərək ideoloji pressinqdən azad olması qeyd olunmalıdır. On illərlə elmi-nəzəri şüura aşılardı ki, materializmlə idealizm amansız mübarizədədir. Bu tezis qabaqcıl və inqilabçı sinfin ideologiyası kimi qabaqcıl fəlsəfi nəzəriyyə kimi marksizm fəlsəfəsini yeganə «qüsursuz» elmi fəlsəfə hesab edirdi. Dialektikanı özü üçün kredo seçən marksizm özünü fəlsəfənin zirvəsi hesab etməklə özü- özünün ziddinə gedirdi. Sosialist düşərgəsinə daxil olan ölkələrdə marksizm fəlsəfi ideoloji doktrina səviyyəsinə qaldırılmışdı.

10 illər ərzində sosialist ölkələrinin filosofları istədikləri mövzunu tədqiq edə bilmirdilər. Hətta etsəydilər belə mütləq burada marksizm klassiklərinin əsərlərindən gen-bol sitat gətirməklə öz fikirlərini «sübut etməli idilər». SSRİ- dən olan filosoflar fəlsəfə sahəsindəki inhisara yiyələnərək digər filosofları sinfi, partiyalı mövqedən qiymətləndirirdilər. J.P.Sartın, M.Haydeggerin, P.Feyerebandın, Fanonun və s. əsərləri «imperializm agentləri və qullarının» və yaxud «təftişçilərin», «mistiklərin» və s.- nin əsərləri hesab edilirdi.

Tədqiqatçıların ideoloji ştamplardan azad olması üçün xeyli vaxt lazım gəlmişdi. Avropa və Amerika alimlərinin əsərlərinin tərcümə olunması və düzgün dəyərləndirilməsi 90- cı illərdən güclənməyə başlandı. Nəticədə böyük filosofların tərcümə olunmuş əsərləri geniş oxucu kütləsi tərəfindən rəğbətlə qarşılandı. Qeyd etmək lazımdır ki, Kommunist Partiyasının göstərişləri ilə işləyən Sovet filosoflarından fərqli olaraq, Qərb filosofları nisbətən azad olsalar da onların özündə də tam obyektivlik yox idi. Onlar sovet alim və tədqiqatçıları ifrat doqmatizmə və müasir fəlsəfi ədəbiyyatı bilmədiklərinə görə düzgün qiymətləndirmirdilər. XX əsr fəlsəfəsinin xüsusiyyətlərindən biri də müasir təbiətşünaslığın elmi aparatının burada

əks olunmasıdır (elektron hesablayıcı maşınları, kompüter, riyazi elmlərin metodları, sistem yanaşma, sinergetika prinsipləri və s.).

Qeyd etmək lazımdır ki, fəlsəfə özünün xüsusi tədqiqatları ilə təbii elmlərin pozitiv inkişafını şərtləndirir.

XX əsr fəlsəfəsinin xüsusiyyətlərindən biri də insana antropoloji prinsiplərə meylin daha da güclənməsidir. Təsadüfi deyildir ki, bir sıra fəlsəfi cərəyanlar sırf insan problemləri ilə məşğul olmuşlar. Digər xüsusiyyətlərindən biri də fəlsəfi biliklərin integrativ proseslərin inkişafına göstərdiyi təsirdir. Fəlsəfənin özünün humanitar və təbii elmlərlə integrativ əlaqələri də dediklərimizə sübut ola bilər.

XX əsrin sonlarına yaxın getdikcə daha çox tədqiqatçı vulqar və kobud materializmdən, primitiv marksizmdən uzaqlaşaraq ümumbəşəri fəlsəfi nailiyyətlərə yiyələnir və inkişaf edirdilər. Dünyada gedən proseslər, xüsusilə, açıq dinamik sistemlərdə əmələ gələn qeyri-xətti, stoxastik proseslər (bunların özlərinin həm sonrakı inkişafında, həm də şərhində çoxsaylı variantları olduğu artıq elmə məlumdur) fəlsəfənin inkişafına öz bəhrəsini vermişdir.

Tədqiq edilən proseslərə bu cür münasibət (heç də keçmiş SSRİ məkanında dedikləri kimi) idealizmin materializm üzərində qələbəsi hesab oluna bilməz. Əksinə, bu elmin gerçəkliyə vulqar-materialist yanaşması üzərində qələbəsi sayıla bilər. Müasir dövrün fundamental biliklərinin inkişafında (bunlar isə eksperimental, nəzəri uğurlara əsaslanır) əsas meyl humanitar və təbii elmlərin möhkəmlənməkdə olan ittifaqı ilə özünü göstərir. Bu ittifaq isə özlüyündə müasir dövrün mühüm problemlərinin həll edilməsi yolunda praktiki addımların atılmasını daha da sürətləndirmişdir.

XX əsr fəlsəfəsi özünün yeni-yeni sahələri ilə diqqəti cəlb edir. Bu sahələr, texnikanın fəlsəfəsi, elmin fəlsəfəsi, mədəniyyətin fəlsəfəsi, həyat fəlsəfəsi və s.-dir. Həmin sahə fəlsəfələri müasir dillə desək, fəlsəfi biliyin ənənəvi sahələrini əhatə edir. Onlar ontologiya, fenomenologiya, epistemologiya və metodologiya, aksiologiya və fəlsəfi antropologiya sahələri adı ilə təqdim olunur.¹ Məsələn,

¹ a) **Ontologiya** (yunanca- on (ontos) varlıq, və (logos)- elm, anlayış deməkdir). 17- ci əsrdə Hoklenius (1613), Qlauberq (1656) və Xristian Volfə görə ontologiya şeylərin və varlığın metafizikasındır, ümumiyyətlə metafizikanın əsasıdır. Ontologiyayı məzmunuz metafizika hesab edən Kant onu transendental fəlsəfə ilə əvəz edir. Hegeldə ontologiya «məhiyyətin abstrakt tərəfləri haqqında təlimdir». Hegeldən sonra ontoloji təlimə nadir halda rast gəlmək

fəlsəfə incəsənətin müxtəlif sahələrində müasir avanqardizmin estetik potensialını tədqiq edərkən təkcə estetik biliklərə müraciət edilmir, eyni zamanda intuitivizmin evristik potensialından, dərkedilməzlər haqqında refleksiya istifadə olunur, müasir elm və tex-

olur. XX əsrdə bu təlim yenidən dirçəldilmiş və ontologiya reallığın geniş anlayışı kimi verilmişdir. Yeni ontologiyada kateqorial təhlil mühüm yer tutmuşdur.

b) **Fenomenologiya**– (yunanca fenomenlər haqqında təlim deməkdir). Fenomenologiya hadisələr haqqında təlimdir. Fenomenologiya: 1) Kanta görə özündə şey təlimindən fərqli olaraq empirik hadisələr haqqında təlimdir. Kant fenomenologiya sözünü yalnız bir əsərində işlədir. 2) Hegeldə («Ruhun fenomenologiyası» əsərində) şüurun hissiklikdən özünü dərk etmədə mənəviyyət, incəsənət, din, elm, fəlsəfə mərhələsindən mütləq biliyə doğru dialektik hərəkətinin metafizik təsviridir. 3) Brontala və onun məktəbinin fikrincə fenomenologiya «təsviri psixologiya» kimi bir şeydir. 4) Ştumpfa əsasən fenomenologiya axırıncı komponentə görə təsir edən hissi məzmunun təhlili və yaddaş obrazlarıdır. 5) N.Hartmana görə bu fenomenlərin obyektiv surətdə üzə çıxarılması və təsviridir, fikrin işini sistemləşdirən birinci pilləsidir, onun ardınca ikinci və üçüncü pillə gəlir, bu da aporetik (problematika) və nəzəriyyədir. 6) Qusserlə görə fenomenologiya mənəvinin və əhəmiyyətinin tədqiqidir, mahiyyətlər haqqında təlimdir. Daha dəqiq desək, Qusserlə görə fenomenologiya– mahiyyətin özü haqqında təlim deyildir, şüur haqqında, mahiyyətin görünüşü haqqında, mahiyyətin seyri haqqında elmdir.

c) **Epistemologiya**– yunanca episteme– bilik və logos– təlim deməkdir, idrak nəzəriyyəsidir. Epistemoloji dedikdə– nəzəri– idraki başa düşülür.

ç) **Metodologiya**– yunanca methodos yol, tədqiqat logos– təlim sözlərindən əmələ gəlmişdir. Müəyyən məqsədə çatmaq üsuludur, gerçəkliyin nəzəri və yaxud praktiki mənimsənilməsinin üsul və əməliyyatlarının məcmusudur. Elm sahəsində metod idrak yoludur, bunun vasitəsilə tədqiqatçı özünün hipotezindən istifadə edərək öz predmetini yaradır. Bu zaman fəlsəfə əsas elm kimi tədqiqatçıya öz məqsədinə nail olmaq üçün vasitə verir, metodologiya həm fəlsəfədə, həm də dəqiq elmlərdə mühüm əhəmiyyətə malikdir. Metod haqqında təlim yeni dövrdə yaranır. Yeni dövrə qədər elmlə elmi metod arasında heç bir fərq qoyulmurdu.

d) **Aksiologiya**– yunanca axia– dəyər, logos– təlim sözlərindən əmələ gəlmişdir. Dəyərlər haqqında təlim deməkdir. Aksioloji– dəyər nəzəriyyəsi baxımından dəyərin müəyyən edilməsidir.

e) **Fəlsəfi antropologiya**– ikinci dünya müharibəsindən sonra Almaniyada formalaşan fəlsəfi istiqamətdir. Həmin istiqamətin əsas ideya və metodoloji ustanovkası M.Şellerin və Q.Plesnerin əsərlərində formalaşmışdır. Həmin istiqamətin nümayəndələrinə görə insanın müəyyənəşdirilməsi heç vaxt mükəmməl vəziyyətə çatmayacaqdır. Çünki insanın mövcudluğunun özü açıq, qeyri– bitkin qalmaqdadır.

nikanın köməyi ilə «virtual reallığın» spesifikasını izah edir. Layihələşdirmə və konstruksiya etmə metodlarından istifadə edərək müasir estetika təkcə yeni ətraf mühit yaratmır, eyni zamanda yeni mədəniyyət simvollarını yaradır.

Bəzi tədqiqatçılara görə fəlsəfənin üç başlıca mövzusu vardır. Bunlar: dünya, insan və dünyaya münasibətdir. Təbiidir ki, hər bir mövzunun müzakirəsi öz problemlərini doğurur. Dünyanın sərhəddini necə müəyyənləşdirmək olar, varlıqdan kənarında nə isə vardırmi? Qeyri- varlıq mövcuddurmu? İnsana olan maraq onun təbiəti və mahiyyəti ilə əlaqədardır. Mənəvi və maddinin (ruh və cismin, şüur və beynin), təbii və sosialın, şüurluluq və şüursuzluğun münasibəti necədir? Müdriklik nədədir? İnsanın dünyaya münasibəti adamların praktiki fəaliyyəti və idrakı üçün əhəmiyyətinin dəyərləndirilməsində konkretləşir. İnsanlar dünyaya münasibətlərində onun dərk edilməsinə güvənə bilərlərmi?

Əslində dünya, insan və onun dünyaya münasibəti haqqında fəlsəfi biliklər bir tarixi dövrdən digərinə keçiddən sonra dəyişməli olur və cəmiyyətin sosial- iqtisadi, elmi, bədii və mənəvi sərəfələrinin müəyyənedici təsiri altında olur. Fəlsəfi problemlər müxtəlif epoxaların və müxtəlif cəmiyyətlərin doğurduğu problemlərdir.

I HİSSƏ

FƏLSƏFƏ: ANLAYIŞI, PREDMETİ, FUNKSİYALARI, BİLİK SİSTEMİNDƏ YERİ VƏ ROLU

1. FƏLSƏFƏ NƏDİR?

Bəşəriyyətin bilik və mənəvi mədəniyyətinin ən qədim və dəyərli sahələrindən biri kimi fəlsəfə dünyanın dərk edilməsinin xüsusi forması olub varlığın ümumi problemlərinə baxışlar sistemidir. İctimai şüurun forması olan fəlsəfə üst– qurum hadisəsi kimi dünyagörüşünü ifadə edir. Fəlsəfə idrakı funksiyanı həyata keçirərək özünün tarixi inkişafı nəticəsində müstəqil elm sahəsinə çevrilmiş, bəşəriyyətin ümumi mənəvi inkişafında mühüm rol oynamışdır. Bununla yanaşı, fəlsəfə də cəmiyyətin mənəvi həyatının bütün sahələrinin inkişafı ilə qırılmaz surətdə əlaqədə tarixən dəyişmişdir. O, təxminən üç min il bundan əvvəl Qədim Şərq ölkələrində meydana gəlmişdir. Yunan mənşəli fəlsəfə iki sözün– «sevirəm» və «hikmət» sözlərinin birləşməsindən ibarətdir.¹

Pifaqor qeyd etmişdir ki, insan özünün müdriqliyə çatmaq imkanını şüirtməməlidir, hərçənd hikməti sevmək, müdriqliyə, kamilliyə çatmaq hər bir düşüncəli və canlı varlığa, daxilən xasdır. Lakin hər hansı bir anlayışın, yaxud istilahın mahiyyətini izah etmək onun mənşəyini tam açmaq demək deyildir. Diogen Pifaqoru ilk filosof adlandırsa da, fəlsəfənin tarixini Yunanıstandan deyil, Şərqi daha qədim ölkələrindən götürmək lazımdır. Fəlsəfəni yunanların ixtirası adlandıran Diogen bununla yanaşı barbarların fəlsəfə

¹ Fəlsəfə sözünün hərfi anlamı da maraqlıdır. Yunanca **phileo**– sevirəm, **sophio**– müdriqlik mənasını verən fəlsəfə hikmətə məhəbbəti ifadə edir. Qədim yunanlarda bu söz birləşməsi, Sokratın ifadəsilə desək, «anlamağa cəhd», «biliyə səy», «hikmətə dərin maraq» göstərməyi əks etdirirdi. Elə həmin mənada fəlsəfə sözü antik mədəniyyətin digər görkəmli nümayəndələri tərəfindən də işlədilmişdir. Bizə çatan əfsanələrin birində qeyd edilir ki, Pifaqor özünü müdrik deyil, müdriqliyə canatan hesab edirmiş. Bununla belə, antik fəlsəfə mütəxəssislərinin yekdill fikrincə, «fəlsəfə» istilahını xüsusi bilik sahəsi mənasında ilk dəfə Platon işlətməmişdir.

səfəsinin yunan fəlsəfəsinin eyni olduğunu da dönə– dönə təkrar edirdi. İranda, Qədim Azərbaycanda **mağların** təbiət, cəmiyyət, ədalət haqqında baxışlarını geniş işıqlandıran Diogen onların fikirlərinin yunan filosoflarına böyük təsir göstərdiyini qeyd etmişdir. Onu da göstərmək lazımdır ki, Pifaqoru birinci filosof hesab edən Diogen onun mağlardan elm öyrəndiyini dana bilməzdi. Bundan əlavə, Yunanıstanda yayılmış əfsanələrdən birində Fales ilk filosof hesab edilirsə, digərində birincilik Heraklitə aid edilirdi.

Avropa mədəniyyətində «Fəlsəfə» istilahının qərarlaşması və şərh, əlbəttə, Platon adı ilə bağlıdır.

Bir sözlə, insan ilk dəfə şeylərin təbiəti və hadisələrin səbəbi haqqında düşünməyə başlayan andan fəlsəfə elminin tarixi başlamışdır. Fəlsəfə elmi qədim olduğu qədər də mürəkkəb, dolaşq, ziddiyyətli və çətin bir təkamül yolu keçmişdir. Çünki fəlsəfə haqqında fikir yürüdən və ya əsər yazan hər bir görkəmli alim gerçəkliyi özünəməxsus şəkildə izah etmişdir. Elə buna görə də üçminlik fəlsəfə tarixində saysız– hesabsız məktəblər, cərəyanlar meydana gəlmiş, müxtəlif fəlsəfi sistemlər yaranmışdır.

Dünyaya, yəni təbiətə, cəmiyyətə, insana ən ümumi nəzəri baxışlar sistemi kimi bir– birini tamamlayan, çox vaxt isə inkar edən fəlsəfi məktəblərin nəhəng nümayəndələrinin zəkası tarix boyu həqiqət yollarının, varlığın mənasını dərk etmək istəyənlərin yolunu işıqlandırmışdır. Fəlsəfi məktəblərin nümayəndələrini ən çox düşündürən varlıq təlimi, insan və dünyagörüşü məsələləri olmuşdur. Bəzi alimlərin fikrincə, ictimai şüur forması kimi fəlsəfə təxminən eyni zamanda qədim sivilizasiyanın üç mərkəzində: **Yunanıstan**, **Hindistan** və **Çində** meydana gəlmişdir. Orada fəlsəfə **diskursiv təsdiqin** (hər bir fikrin əvvəlkindən yaranması və sonrakını doğurması haqqında məntiqi ardıcılıq), gerçəkliyin ümumi cizgilər, insanın dünyada yeri və rolu haqqında fikirlərin eyniliyi ilə səciyyələnir. Hər dövrün bilik və fantaziya dəyərləri saxlanılaraq toplanmış, nəsilədən nəslə keçirilmiş və spesifik anlayışlar sistemində möhkəmlənmişdir.

Avropa müəllifləri fəlsəfənin mənşəyini səhv olaraq Yunanıstanla bağlayırlar. Qədim Şərqdə «müdrək» sözü işlədilsə də, onlara yunanlar kimi filosof demirdilər. Bilik haqqında anlayışdan fəlsəfə seçilmirdi. Hindistanda yalnız bizim eramın VIII əsrində «Arthaşāstra»da, yaxud siyasət elmində «darşana» (dünyanın görünüşü) anlayışı fəlsəfənin müəyyənləşdirilməsi kimi meydana çıxmışdır. Fəlsə-